

СОЦІАЛЬНА ФІЛОСОФІЯ ТА ФІЛОСОФІЯ ІСТОРІЇ

УДК 323

DOI <https://doi.org/10.30970/PHS.2021.28.1>

СВОБОДА В КОНТЕКСТІ РЕГУЛЯТИВНОЇ ТЕОРІЇ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА: ВІД «ФОРДИЗМУ» ДО «ПОСТФОРДИЗМУ»

Євген Ланюк

Львівський національний університет імені Івана Франка

вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000, Україна

e-mail: yevhen.lanyuk@lnu.edu.ua

ORCID ID 0000-0003-0171-9802

Один із актуальних підходів до розуміння інформаційної епохи – це так звана «регулятивна школа», яка описує її як перехід від так званої «фордистської» до «постфордистської» моделі економіки. Згідно з цим підходом такий перехід водночас зумовлює масштабні зміни на усіх рівнях організації суспільства (від сім'ї до держави) і в усіх його сферах (політичній, культурній, соціальній та ін.). «Фордизм» та «постфордизм» – це не просто дві моделі економіки, але й різні типи суспільства.

Історичний період з 1945 до кінця 1970-х рр. теоретики «регулятивної школи» називали «фордистською» або «фордистсько-кейнсіанською» ерою. Це був період експансивного розвитку економіки, в якому ключовим був баланс масового виробництва і масового споживання. Державне регулювання економіки стимулювало попит шляхом підвищення добробуту і купівельної спроможності працівників, а високий попит забезпечував економічний ріст. «Фордизм» на Заході був епохою досить дешевих, стандартизованих товарів, які виготовлялись конвеєрним способом у величезних кількостях і за подібними шаблонами. Безробіття було низьким, а основною категорією робочої сили були промислові працівники. Це була епоха соціально-економічної стабільності, масової культури та масового споживання.

Край цій системі поклали взаємопов'язані і нероздільні процеси інформатизації та глобалізації, які започаткували перехід до складнішої, менш передбачуваної і менш стабільної «постфордистської» моделі. «Постфордизм» – це епоха вузькоспеціалізованого, інноваційного та високотехнологічного виробництва та інформаційної, креативної та висококонкурентної праці. На зміну великим централізованим підприємствам, які масово забезпечували роботою некваліфіковану і напівкваліфіковану робочу силу, приходять невеликі, але високотехнологічні виробництва та інформаційні індустрії, праця в яких потребує високої кваліфікації. Глобалізація, інформатизація та міграційні процеси посилюють конкуренцію між людьми, а регулятивна роль національних держав та профспілок зменшується. Перехід до «постфордизму» зумовлює ширші культурні та соціальні зміни: посилює індивідуалізм, змінює гендерні ролі та робить творче самоздійснення одним з головних мотивів людського життя. У такий спосіб виникає динамічне, відкрите та інноваційне суспільство, в якому основну цінність має людський капітал – знання, навички та креативність.

Ми аргументуємо тезу, що перехід від «фордизму» до «постфордизму» став розширенням свободи людини. Ми пов'язуємо свободу зі самоздійсненням і стверджуємо, що вона має дві основи – об'єктивну (зовнішню) та суб'єктивну (внутрішню). Об'єктивна основа свободи – це кількість варіантів, комбінація яких дозволяє індивіду прийняти рішення. Завдяки процесам глобалізації та інформатизації, які стали основою «постфордизму», мільйони людей у всьому світі змогли

відкрити безпрецедентні можливості для навчання, праці і саморозвитку, а простором для їхнього самоздійснення став увесь світ. При цьому самоздійснення потребує ще й внутрішньої (суб'єктивної) свободи, яку ми визначили як набір чеснот, які дозволяють людині долати труднощі і досягати своїх цілей. Посилюючи конкуренцію, «постфордистська» ера винагороджує передусім тих, хто наділений чеснотами працелюбності та наполегливості й не боїться йти на ризик і брати на себе відповідальність. Посилаючись на Аристотеля, ми описали тип людей, які прагнуть перебувати під чієюсь владою та є слухняними виконавцями чужих вказівок. Такі люди комфортно почувались у «фордистську» епоху з її рутинною працею та ієрархічним наглядом. Перехід до «постфордизму», що зумовив часткове чи повне руйнування соціально-економічних подушок безпеки, став шоком для одних і водночас джерелом можливостей для інших. Відштовхуючись від ідей Т. Гоббса, ми описали свободу і безпеку як антиподи: більше свободи для членів суспільства означає менше безпеки, і навпаки. «Постфордизм» змістив їхній баланс у бік свободи. Наприкінці статті ми міркуємо над описаними Е. Фроммом та Х. Ортегою-і-Гассетом концепціями «втечі від свободи» та «бунту мас» і вказуємо на їхні характерні прояви в інформаційну епоху.

Ключові слова: «регулятивна школа», «фордизм», «постфордизм», інформаційне суспільство, глобалізація, свобода, «втеча від свободи», «бунт мас».

Вступ. На думку британського історика Еріка Гобсбаума, п'ять десятиліть після 1975 р. стали періодом «найбільших, найшвидших та найфундаментальніших змін в людській історії» [8, с. 8]. Серед істориків та соціологів існує широкий консенсус про те, що сформовані попередніми десятиліттями і навіть століттями форми людського життя і досвіду глибоко змінюються, причому темп цих змін став, мабуть, найшвидшим за всю історію.

Звісно, періоди глибоких потрясінь були й раніше. Під час двох світових воєн, наприклад, життя мільйонів людей раптово змінилися й було незрозуміло, що чекає світ попереду. Але виклики, які стоять перед людством зараз, безпрецедентні. Адже йдеться не лише про глибоку політичну чи економічну кризу, що порушує звичний ритм життя, а про зміну самого способу людського існування. Формування інформаційного суспільства, яке називають четвертою стадією історичного буття людства (після суспільства мисливців-збирачів, аграрної та промислової епох) супроводжується трансформаціями одразу у багатьох площинах – політичній, економічній, культурній, соціальній, технологічній та ін. Йдеться про те, як ми працюємо, за яких політиків голосуємо (і чи голосуємо взагалі), як комунікуємо, у що віримо та які моральні цінності сповідуємо.

Ці фундаментальні трансформації намагаються осмислити різні філософські та соціологічні концепції. Так, на думку Деніела Белла, основним тут є формування постіндустріального суспільства. Зигмунд Бауман вважає, що йдеться про «плинну модерність». Елвін Тоффлер пояснює ці зміни настанням суспільства «третьої хвилі», а, за Френсісом Фукуямою, це ніщо інше, як «кінець історії».

Один із актуальних підходів до розуміння інформаційної епохи – це так звана «регулятивна школа», яка описує її як перехід від так званої «фордистської» (екстенсивної, масової, індустріальної та національної) до «постфордистської» (інноваційної, вузькоспеціалізованої, високотехнологічної та глобалізованої) моделі економіки. Згідно з цим підходом, такий перехід водночас зумовлює масштабні зміни на усіх рівнях організації суспільства і в усіх його сферах. «Фордизм» та «постфордизм», отже, – це не просто дві моделі економіки, але й різні типи суспільства.

У наших останніх розвідках ми ставимо перед собою одне і те ж запитання: як настання інформаційної епохи трансформує свободу людини? Відповідати на нього ми намагаємось в контексті різних теорій інформаційного суспільства, виокремлюючи аспекти її звуження та розширення під впливом описаних у цих теоріях фундаментальних процесів. У статті «Свобода у постіндустріальну епоху: “етика співчуття” та “суспільство

опіки» ми дослідили проблематику свободи у рамках теорії інформаційного суспільства як постіндустріального Деніела Белла. Натомість у цій публікації ми розглянемо це питання з погляду переходу від «фордистського» до «постфордистського» типів економіки і, ширше, суспільства. У попередній статті ми вказали на тенденцію у розвитку інформаційного суспільства, що провадить до звуження свободи (формування так званого «суспільства опіки»). У цій же ми аргументуємо тезу, що настання «постфордизму», навпаки, сприяє свободі, яку ми трактуємо як сукупність можливостей для самоздійснення людини у світі. Інформаційне суспільство – це багатогранний соціальний феномен, який містить у собі як можливості, так і виклики для свободи людини, які можна розкрити, лише аналізуючи різні тенденції та напрямки його розвитку.

Ця стаття складається з трьох частин. У першій ми визначаємо, як ми розуміємо свободу та її ключові елементи у цій статті. У другій ми характеризуємо основні ознаки «фордистської» та «постфордистської» економічних моделей. Нарешті, в третій аргументуємо, чому перехід від «фордизму» до «постфордизму» можна розглядати саме як розширення свободи.

Філософська інтерпретація свободи та її ключові елементи. Свобода – це фундаментальне, багатовимірне філософське поняття, яке має безліч трактувань і в різні часи наповнювалось різним змістом. Ми не ставимо собі за ціль розкривати усі нюанси його філософської інтерпретації. Наша мета – лише вказати, як ми розуміємо його для потреб цієї статті.

Отже, головним компонентом свободи є політико-правовий захист. Людина є вільною, якщо вона має юридично закріплені права, а також дієві механізми їхнього захисту (поліція, суд тощо). Важливим політичним компонентом свободи є демократичні процедури, які дозволяють кожному громадянину держави (з окремими винятками, які визначає закон) обирати органи влади, виставляти свою кандидатуру на виборах та прямо чи опосередковано впливати на політичні рішення загальнодержавного чи місцевого значення. При цьому очевидно, що ці механізми повинні бути некорумпованими та функціонувати виключно в рамках закону. Зміст свободи, однак, не вичерпує лише політико-правовий захист, адже індивід самовизначається і в інших площинах – економічній, соціальній, професійній, релігійній та ін., – які можуть не передбачати взаємодії з державою та правом.

У цій розвідці ми презумуємо, що демократичні структури Західного світу у процесі переходу від «фордизму» до «постфордизму» не змінилися. Чи дає це підстави стверджувати, що індивід міг стати більш або менш вільним в інший спосіб? Свобода у широкому сенсі пов'язана зі самоздійсненням – життєвим вибором, який робить особа, – та містить дві фундаментальні основи: об'єктивну та суб'єктивну. Об'єктивна основа свободи – це кількість варіантів, комбінація яких дозволяє індивіду прийняти рішення. Наприклад, супермаркет пропонує йому асортимент товарів, які він може придбати, ринок праці – низку вакансій, на які він може подати резюме, виборчий бюлетень – перелік кандидатур, за які можна проголосувати, а сайт знайомств – певну кількість людей, яких він можна запросити на побачення. Що більший перелік можливостей, який суспільство пропонує індивіду для самоздійснення, тим він вільніший в об'єктивному сенсі. При цьому наголошено, що людина живе як у фізичному, так і в інформаційному середовищі, й об'єктивна сторона свободи стосується їх обох. Можна уявити в'язня камери з доступом до Інтернету, який обмежений фізично, проте має безліч інформаційних можливостей.

Суб'єктивна основа свобода, зі свого боку, – це внутрішня воля, яка дозволяє з-поміж усіх варіантів самоздійснення обрати найоптимальніший, тобто той, який найбільше відповідає цінностям, інтересам та прагнення особи. Самоздійснення обмежене як об'єктивними чинниками (наприклад, природними факторами, економічними чи політичними

кризами, навколишньою інфраструктурою тощо), так і суб'єктивними, серед яких емоції, зокрема страх, лінощі, ілюзії, залежності та ін. Людина, яка страждає алкоголізмом, може придбати будь-який товар у супермаркеті, але однаково купує випивку, хоча, можливо, й намагається позбутись своєї залежності. Багато хто має вдосталь часу і можливостей, аби навчатись, проводити більше часу зі своїми близькими, розвиватись у професії чи займатись спортом, але повсякденно обирає лінощі, нездорову їжу, алкоголь, цигарки, хоча й усвідомлює шкідливість такої поведінки.

Засновник стоїцизму Зенон з Кітіона, за легендою, втратив усе майно, коли його корабель потрапив у шторм. Ця трагічна подія наштовхнула його на думку, що людина не може впливати на об'єктивні фактори («долю»), проте здатна контролювати своє ставлення до них, залишаючись вільною всередині. Свобода, згідно зі стоїцизмом, – це ясний і незворушний розум, якого не затьмарюють пристрасті. Імператор-філософ Марк Аврелій виокремлював в людині три начала: тіло, душу («пневма») та розум («нус»), який називав «керівною часткою», і стверджував, що передумовою свободи є підпорядкування тіла і душі (емоцій, пристрастей) розуму. Долання внутрішніх перешкод, панування над собою – це суть суб'єктивної свободи. Античні філософи виокремили чотири основні внутрішні обмеження (незнання, страх, пожадливість та несправедливість) і протиставили їм ключові чесноти: мудрість, мужність, стриманість та справедливість. По-справжньому вільною, на їхню думку, є лише та людина, яка, працюючи над собою, розвиває у собі ці чесноти. Римляни, а згодом письменники епохи Відродження, називали чесноти «virtu» й стверджували, що саме вони є зброєю у протистоянні з «Fortuna» («долею»).

Аристотель теж вважав, що внутрішнє «володіння собою» – це передумова свободи. Філософ протиставляв вільних людей рабам і запропонував двоєке трактування поширеного в Античності інституту рабства. З одного боку, рабами стають «згідно із законом». Рабство, отже, – це обмеження об'єктивної свободи, коли господар фізично обмежує раба. Історія, втім, знає приклади рабів, чії імена стали синонімами найвищих чеснот і вільнолюбного духу (наприклад, Спартак, філософ Епіктет чи Джосая Генсон, прототип головного героя роману Гаррієт Бічер-Стоу «Хатина дядька Тома»). З іншого боку, рабом, за Аристотелем, можна бути і «за природою». Філософ у такий спосіб називав людей, які не здатні самостійно самовизначатись, і тому прагнуть перебувати під чиеюсь владою. Самовизначатись означає приймати самостійні рішення і нести за них відповідальність, тобто приймати неприємні наслідки, які потенційно можуть з них виникати. Раб «за природою» – це той, хто прагне відмовитись від цього права і здатен лише виконувати вказівки когось іншого. Свобода і відповідальність лякають таких людей. Рабство «за законом» у світі більше не існує (принаймні офіційно), проте рабство «за природою» тією чи іншою мірою притаманне багатьом людям у будь-якому суспільстві.

Ми наголосили, що вільний – той, хто приймає самостійні рішення. Але які саме рішення є вільними? Бути вільним означає жити у згоді з власними інтересами, переконаннями та цінностями. Але людина може не знати, у чому полягають її інтереси, переконання та цінності. Вона може перебувати в полоні ілюзій. У неї може бути сила духу, щоби діяти, проте відсутнє розуміння, як саме. Тому невід'ємною передумовою свободи є самопізнання. Стародавній вислів «Пізнай себе» – це дороговказ до свободи.

Таке трактування свободи презюмує, що у кожного індивіда є своє ідеальне «Я», яке належить відкрити завдяки самопізнанню, а свобода – це актуалізація цього ідеального «Я», приведення у відповідність себе ідеального зі собою реальним. Для творчої натури свобода – це можливість займатись писати чи малювати, для науковця – проводити дослідження, а для спортсмена – тренуватись і брати участь у змаганнях. У філософії Аристотеля є поняття «ентелехії» – внутрішньої мети руху, яка присутня у кожному бутті,

до його повноцінного здійснення. Ідеальне «Я», втім, – це не лише досконалий образ себе, але й усвідомлення власних обмежень. Людина не здатна звільнитися від законів природи та суспільства. Вона може лише пізнати їх та зрозуміти, в яких межах вона може самоздійснюватись. Отже, передумовою свободи є не лише самопізнання, але й пізнання світу, а вільним є лише той, хто живе як у гармонії з собою, так і з об'єктивними законами буття. За словами Бенедикта Спінози, «свобода – це усвідомлена необхідність». Її передумовою є правда. Бути вільним означає знати правду і чинити так, як вимагає правда: «І пізнаєте правду, а правда вас вільними зробить» (Ів. 8:32).

Звідси випливає ще й те, що вільною є не будь-яка дія, яка походить зі суб'єктивних інтересів, переконань та цінностей особи, а лишень та, яка не суперечить вимогам етичного виміру буття – моралі та права. Уявімо людину, яка хоче отримати легкі гроші, тобто у неї є свій «інтерес», і вона при цьому переконана, що крадіжка прийнятна, тож у неї є ще й відповідне «переконання». Під впливом суб'єктивного «інтересу» та «переконання» ця людина наважується на крадіжку. Чи можна цей вчинок назвати вільним? Навіть хоча його джерелом є суб'єктивна воля, він не є свободою, оскільки суперечить об'єктивним законам буття. Суспільство не могло б існувати, якби дозволяло своїм членам красти одне в одного. Тому, за Іммануїлом Кантом, основою свободи є «категоричний імператив» – етичний принцип, згідно з яким, перш ніж вчинити певну дію, її потрібно «універсалізувати», тобто встановити, чи суспільство могло б існувати, якби її вчиняли у всіх випадках, місцях і обставинах.

Розуміння свободи як відповідності актуального «Я» ідеальному не означає, що наше ідеальне «Я» є чимось застиглим, завершеним; певним двійником, який існує окремо від нашого актуального «Я» і який воно повинне пізнати. Людина постійно розвивається, а разом з цим змінюються і її інтереси, переконання та цінності. Філософи-екзистенціалісти 20 ст. стверджували, що вона приходить в «абсурдний» світ як незавершений проєкт. Не існує жодного визначеного наперед сенсу її життя. Живучи, вона радше «створює», аніж «відкриває» свій сенс життя. За словами Жана-Поля Сартра, «людина приречена бути вільною». На відміну від тварини, яка обумовлена своїми інстинктами, людина завжди стоїть перед вибором. Іноді здатність обирати може бути для неї важкою і навіть нестерпною ношею, проте вона не може її позбутись, адже свобода – це сама суть людини. Самоздійснюючись, людина обирає своє «Я».

Для самоздійснення людині потрібні матеріальні засоби. Ніхто не може бути вільним, живучи у бідності, яка дозволяє йому хіба «зводити кінці з кінцями», роблячи неможливим пізнання, розвиток та здійснення своїх цілей, тобто актуалізацію свого ідеального «Я». Злидні можуть бути наслідком незалежних від волі людини факторів (стихійного лиха, війни, епідемії, економічної кризи тощо), проте часто їхньою причиною є вади характеру (лінь, страх чи неправильні життєві погляди). Але при цьому ототожнювати свободу і матеріальні блага теж неправильно. Коли багатство стає для людини самоціллю, воно позбавляє її свободи, наче наркотик. Гроші дарують свободу лише тоді, коли людина розглядає їх не як самоціль, а як засіб для здійснення того, що вважає по-справжньому цінним. Про це сказано у Святому Письмі: «Погляньте на польові лілеї, як зростають вони, не працюють, ані не прядуть. А я вам кажу, що й сам Соломон у всій славі своїй не вдягався отак, як одна з них. Отож, не журіться, кажучи: Що ми будемо їсти, чи: Що будемо пити, або: У що ми зодягнемось? Шукайте ж найперше Царства Божого й правди його, а все це вам додасться» (Мт. 6: 26-33). Античні ж філософи вважали однією з основних чеснот щедрість – здатність розлучатись з матеріальними благами заради важливіших цілей, зокрема допомоги іншим людям.

Тракування свободи як «усвідомленої необхідності», на яке ми вказали вище, має

ще один важливий вимір. За Георгом Гегелем, свобода – це атрибут не стільки індивіда, скільки незалежного від нього «абсолютного духу». Згідно з філософом, кожен індивід вільний настільки, наскільки йому «дозволяє» «абсолютний дух», що, за Г. Гегелем, втілюється передусім у державі. Люди в епоху Античності чи Середньовіччя далекі не відчували себе менш вільними, аніж мешканці сучасних ліберальних демократій, хоча мали набагато менше опцій для самореалізації й при цьому взагалі не вважали її метою людського життя (для греків такою було формування громадянських чеснот, а для людей Середньовіччя – спасіння душі). Карл Маркс витлумачив ідеї Г. Гегеля матеріалістично й розглядав свободу як міру розвитку продуктивних сил та виробничих відносин суспільства на певному етапі його розвитку. І Г. Гегель, і К. Маркс при цьому сходяться на одному: щоб бути вільною, людина повинна бути «в гармонії» з суспільством, його економікою, політикою, культурою та технологіями. Це не означає, що індивід повинен пасивно приймати реальність, яка існує, проте він повинен бути обізнаним з нею, використовувати її переваги й усвідомлювати її обмеження. Прикладом літературного героя, який був «не в ладах» зі своїм часом, є Дон Кіхот. Постаць Дон Кіхота інтерпретують як вільнолюбного одинака, який прагнув іти своїм власним шляхом, проте, на нашу думку, його також можна трактувати як приклад людини, яку засліплювали ілюзії. Той, хто перебуває у полоні ілюзій, не може бути вільним. Щоб йти своїм шляхом, потрібно спершу зрозуміти, куди йдуть всі решта. Бо без цього внутрішній голос може звести людину на манівці. Як писав Марк Аврелій, «хто не знає, що таке світ, не знає, де він сам» [1].

Особливо актуальною ця теза стає в епоху швидких політичних, соціально-економічних та технологічних змін, коли утворюються цілі маси людей, яким складно пристосуватись до нових викликів і які хотіли би повернути час назад. Китайській культурі приписують прислів'я: «Не дай боже жити в часи змін»¹. У часи змін проторовані шляхи більше не існують, а звичні дороговкази перестають показувати правильний напрямок. Саме у такі періоди тягар свободи стає особливо важким. Перехідні періоди винагороджують людей, які мають внутрішню – суб'єктивну – свободу, що включає самодисципліну, долаання внутрішніх обмежень і бажання розвиватися. Людина у них має менше підстав покладатися на інститути, які дають їй безпеку і стабільність, й натомість повинна значно більше довіряти сама собі. Як сказано у латинському прислів'ї, «*audentes Fortuna adiuvat*» («сміливим допомагає доля»). В епоху Відродження ці слова не раз повторював Нікколло Макиавеллі, який писав, що перемінні вітри Фортуни винагороджують лише тих, хто наділений «*virtu*» (доблестю).

Адже свобода і безпека – це антиподи. Абсолютна свобода переростає в анархію («війну всіх проти всіх», за Томасом Гоббсом), а абсолютна безпека – в тиранію. Тому в суспільстві існує баланс свободи і безпеки, який у перехідні періоди зміщується в бік свободи. У ці періоди загострюється поділ на «вільних» і «природних рабів», про яких писав Аристотель, тобто на тих, хто здатний і не здатний самостійно керувати своїм життям. Останні, за висловом Еріха Фромма, прагнуть «втекти від свободи», підтримуючи різні види диктатур, які обіцяють їм стабільність і безпеку. Іншим антиподом свободи є соціально-економічна рівність. У перехідні періоди загострюється нерівність, оскільки ті, хто наділений «*virtu*» першими вириваються уперед. Фроммівська «втеча від свободи» є реакцією на прискорені суспільні зміни, коли руйнуються інститути, що раніше давали

¹ Насправді немає жодних доказів, що в традиційній китайській культурі існувало таке прислів'я, хоча у 17 ст. в епоху династії Мін з'явився вислів: «Краще бути собакою в спокійні часи, аніж людиною в часи хаосу». Наведений вислів є «прокляттям», яке з'явилося у 1936 р. в британській газеті «*The Yorkshire Post*», і дослівно було сформульоване так: «Щоб ти жив у цікаві часи» («*May you live in interesting times*»). «Китайським» воно стало з легкою руки британського політика сера Остіна Чемберлена, який з невідомих причин приписав його анонімому китайському дипломату.

стабільність і безпеку. На думку Хосе Ортеги-і-Гассета, у ці періоди виникає феномен «бунту мас». «Людина маси» – це посередність, яка хоче, щоб усі решта були такі, як вона, і тому прагне не свободи, а її протилежності – «рівності». Під час переходу від аграрного до індустріального суспільства феномени «бунту мас» і «втечі від свободи» породили тоталітарні диктатури. Тепер, коли відбувається перехід від індустріального до постіндустріального (інформаційного) суспільства, ми теж бачимо ознаки цієї «втечі» у підтримці право- та лівопопулістських політичних сил у країнах Західної Європи та Північної Америки.

Отже, підсумуємо, що свобода пов'язана зі самоздійсненням й містить дві основи – зовнішню (об'єктивну) і внутрішню (суб'єктивну). Впродовж тисячоліть мислителі висловлювали важливі ідеї про те, що таке свобода. Це, зокрема, стоїчна ідея «virtu» («чеснот»), поділ на «вільних людей» та «рабів» у сенсі здатності керувати своїм життям Аристотеля, розуміння свободи як «усвідомленої необхідності» (Б. Спіноза), дихотомія «свободи» і «безпеки» Т. Гоббса, концепція «втечі від свободи» Е. Фромма, та ін. Звісно, існує безліч інших філософських інтерпретацій свободи, однак у цій статті ми опиратимемося саме на ті, які окреслили вище. В наступній частині статті ми розглянемо, як перехід від «фордизму» до «постфордизму» впливає на свободу.

«Фордизм» та «постфордизм» як моделі економіки та суспільства. Одним із наукових підходів, що з'ясуують природу інформаційного суспільства, є «регулятивна школа», яка описує його становлення як перехід від так званої «фордистської» до «постфордистської» ери в економіці. Ключові представники цієї школи – це французький економіст Ален Ліпец, автор праці «Міражі та дива: кризи глобального фортизму» [11], Мішель Аглієтта («Теорія регуляції капіталізму» [4], «Капіталізм на рубежі століття: теорія регуляції та виклики соціальних змін» [5]) та Роберт Боєр («Школа регуляції: критичний вступ») [6]. Важливі ідеї, які стосуються окремих аспектів «регулятивної школи», висловлювали Скот Лаш та Джон Уррі («Кінець організованого капіталізму» [10], «Економіка знаків та просторів» [9]). Грунтовний аналіз гнучкої спеціалізації праці – одного з важливих елементів постфордистської економіки – здійснили Майкл Піоре та Чарльз Сейбл («Другий індустріальний поділ: можливості для процвітання» [12]).

Важливим аспектом «регулятивної школи» є пошук холістичного пояснення суспільства у певні історичні періоди, який її теоретики намагаються звести до базових економічних принципів. Як і марксиста, вони вважають, що зміни в економіці мають фундаментальний характер, зумовлюючи перетворення і в інших сферах (культури, соціальних відносинах, політиці та ін.). Як наслідок, «фордизм» і «постфордизм» – це не просто типи виробництва, а радше різні моделі суспільства.

Основне запитання, яке ставлять перед собою представники «регулятивної школи», полягає у тому, як капіталістична економіка стабілізується. Які фактори необхідні для того, аби ця динамічна система, яка постійно розвивається і розширюється, залишалась стабільною? На їхню думку, для цього потрібно щось більше, ніж просто «невидима рука ринку», а радше система формальних та неформальних відносин, інститутів і правил поведінки, які дозволяють керувати складністю, усувати аномалії та непередбачувані обставини, що можуть вивести систему з рівноваги. Така регулятивна система містить безліч факторів – від монетарної та фіскальної політики уряду до гендерних ролей і моральних цінностей. Поки система залишається стабільною, присутня у ній фундаментальна модель виробництва продовжує функціонувати, а окрема аномалія не може вивести її з ладу. Проте коли кількість аномалій стає критичною або ж відбувається дуже масштабний збій, настає перехід до нової моделі виробництва (у цьому разі – від «фордизму» до «постфордизму»), що водночас тягне за собою зміни

на усіх рівнях організації суспільства (від сім'ї до держави) і в різних його сферах (від політики до культури).

Можна провести паралель між розвитком економіки та розвитком науки. Томас Кун стверджував, що наука розвивається не лінійно, а шляхом революційної «зміни парадигм». «Парадигмою» він називав фундаментальну теорію, яка лежить в основі наукового світогляду певної епохи. Науковці можуть помічати феномени, які парадигма не може пояснити, – так звані «аномалії», – проте окремі аномалії (і навіть певна їх кількість) можуть і не призводити до відкидання парадигми. Проте коли аномалій накопичується надто багато, стає зрозуміло, що наука більше не може розвиватися у рамках своєї чинної парадигми – й відбувається перехід до нової. Історичними прикладами таких переходів Т. Кун вважав геліоцентричну модель Миколая Коперника чи теорію відносності Альберта Ейнштейна.

Щось схоже відбувається і в економіці. «Фордизм» і «пост-фордизм» можна назвати парадигмами, в яких економіка прирощує капітал, що нагадує те, як наука у своїй парадигмах прирощує знання. Окрема аномалія може й не призвести до зміни фундаментальних основ системи, але коли їх стає надто багато, відбувається перехід до нової парадигми, яка стабілізує та легітимізує те, що у попередній парадигмі вважалось аномаліями. Представники «регулятивної школи» стверджують, що кризи, які, починаючи з пізніх 1970-х рр., постійно відбуваються в економіці Західних країн (рецесія, інфляція, масові банкрутства, звільнення робітників та ін.), свідчать про формування нової «парадигми» виробництва, яку вони називають «постфордистською». «Постфордизм» повинен стабілізувати і легітимізувати усі ті фактори, які здавалися аномаліями у рамках «фордизму», і, як наслідок, забезпечити стабільний розвиток економіки і суспільства у 21 столітті. Отже, в чому суть «фордизму» та «постфордизму»?

Історичний період з 1945 до кінця 1970-х рр. теоретики «регулятивної школи» називали «фордистською» або «фордистсько-кейнсіанською» ерою. Низка взаємопов'язаних факторів у цей період забезпечувала рівновагу економічної системи. Основні принципи «фордизму» сформувались на Заході (передусім у США) ще у 1930-ті, але оскільки Друга світова війна на кілька років призупинила його розвиток, відлік цієї ери багато науковців ведуть саме з 1945 р. Загалом, це був період експансивного розвитку економіки, в якому ключовим був баланс масового виробництва і масового споживання. Державне регулювання економіки, потребу в якому ще в роки Великої депресії обґрунтував Джон Мейнард Кейнс, мало на меті стимулювати попит шляхом підвищення добробуту і купівельної спроможності працівників. Високий попит гарантує таку ж пропозицію і, отже, забезпечує економічний ріст.

Цю економічну модель назвали на честь Генрі Форда, оскільки він не лише був піонером масового виробництва за допомогою складальних ліній, завдяки чому товари, які раніше були предметами розкоші, стали загальнодоступними, але й платив своїм робітникам відносно високі зарплати, що стимулювало попит на товари, виготовлені промисловим способом. «Фордизм» на Заході був епохою досить дешевих, стандартизованих товарів, які виготовлялись конвеєрним способом у величезних кількостях і за подібними шаблонами (автомобілі, холодильники, телевізори, одяг та ін.).

Масове виробництво гарантувало високу зайнятість. Безробіття мало передусім фрикційний характер, тобто його причиною були не системні фактори, а пошук нового місця праці окремими працівниками. Основною категорією зайнятого населення були промислові працівники (частіше чоловічої статі, ніж жіночої) – так звані «сині комірці» – із сильною класовою та профспілковою ідентичністю. Уряд, представники бізнесу та профспілки спільно вирішували соціально-економічні проблеми, забезпечуючи стабільність у суспільстві.

Умовою економічного росту було масове споживання. На економічному рівні його підтримували уряд та банківська система через вигідні умови кредитування, високу зайнятість та стабільний ріст заробітних плат, а на соціально-психологічному його забезпечували рекламна та культурна індустрія, які перетворили споживання на різновид громадянської чесноти. Споживаючи, людина не лише забезпечує собі комфорт, але й стимулює економіку і робить внесок у процвітання своєї країни. Умовами споживання стали щорічна зміна дизайну автомобілів, ребрендинг товарів, збільшення та оновлення їхнього асортименту тощо.

В еру «фордизму» людина могла розраховувати на стабільну, хоча й не надто креативну роботу і, за умови сумлінності і лояльності до фірми, – на кар'єрний ріст і забезпечене майбутнє. Доходу типового домогосподарства вистачало на оплату іпотеки, кредитів, купівлю одягу і побутової техніки. Життя у цей період було сталим і передбачуваним, але при цьому однотипним. Люди подібно вдягались, проживали в однакових будинках, їздили на схожих авто, однаково розважались і мали схожий світогляд унаслідок впливу масової культури. Хоча «фордизм» характеризує передусім Західні країни, його елементи були й з іншого боку «залізної завіси». Наприклад, у радянському фільмі «Іронія долі» (1975 р.) життя персонажів було настільки схожим, що головний герой міг опинитись в іншому місті і навіть не помітити різниці, відкривши двері такого ж будинку своїм же ключем.

На політичному рівні суспільства теж були досить стабільнішими. У США Демократична партія традиційно представляла інтереси робітничого класу, а Республіканська – роботодавців (у Великобританії це були, відповідно, Лейбористська та Консервативна партії). Однак світоглядної прірви між ними не було. Річ у тім, що економіка розвивалась хвилеподібно: цикли росту і рецесії чергувались між собою. У фазах росту актуальним ставало збільшення соціальних витрат, що потребувало збільшення податків. В Америці таку політику традиційно проводили «демократи» (в Британії – «лейбористи»). У фазах рецесії важливо було стимулювати виробництво через зменшення податків і надання більшої свободи для бізнесу, що традиційно було лінією «республіканців» та «консерваторів». Отже, економічні цикли обумовлювали політичні, коли уряд проводив, відповідно, «лівішу» або «правішу» політику, підтримуючи рівновагу системи.

Впродовж кількох десятиліть парадигма «фордизму» залишалась стабільною і змогла пережити цілу низку викликів. Це були, зокрема, військово-політичні виклики (Холодна війна, війни у Кореї та В'єтнамі, «рух за громадянські права»), економічні (індустріалізація Далекого Сходу, нафтове ембарго 1973 р.) та світоглядні (контркультурні рухи 1960-х, що відкидали консюмеристський менталітет старшого покоління й проповідували «секс, наркотики та рок-н-рол»). Жоден з цих викликів (і навіть вони усі разом взяті) не змогли похитнути модель «фордизму». Край цієї системи поклали взає'мпов'язані і нероздільні процеси інформатизації та глобалізації, які започаткували перехід до складнішої, менш передбачуваної і менш стабільної «постфордистської» моделі.

Перш ніж перейти до ознак «постфордизму», потрібно охарактеризувати зв'язок інформатизації та глобалізації. У широкому значенні глобалізація – це процес, згідно з яким контекстом життєдіяльності індивіда, його економічних, соціальних та культурних взаємодій стає увесь світ. Глобальні економічні процеси відбувались і раніше (наприклад, торгівля «Великим шовковим шляхом» або відкриття Америки), проте особливого значення вони набули саме наприкінці 20 ст. унаслідок появи нових інформаційних технологій та глобальних комунікаційних мереж. У підсумку глобалізації з'явилась всеохопна інформаційна інфраструктура, яка пов'язала в одне ціле розрізнені куточки Земної кулі та утворила єдине віртуальне символічне середовище, що стало простором економічних,

політичних, культурних та соціальних трансакцій у масштабах усього людства. Глобалізація та інформатизація взаємопов'язані, оскільки:

1. Інформаційні мережі, які дозволяють координувати різноманітні види діяльності, є необхідною умовою існування глобальної економіки.

2. Глобальний обмін даними є невід'ємним елементом управління транснаціональними корпораціями, що ведуть свою діяльність у різних країнах і навіть на різних континентах.

3. Унаслідок комп'ютеризації більшості професій інформаційні технології стають невід'ємним елементом професійної діяльності людей.

4. Без всесвітньої інформаційної інфраструктури неможливі глобальна фінансова торгівля, банківська справа та маркетинг.

5. Інформація стає стратегічним ресурсом під час ведення будь-якої економічної діяльності (від аналізу ринків до покращення якості товарів та послуг).

6. Інформатизація та комп'ютеризація відіграють центральну роль у покращенні виробничих процесів, збільшуючи їхню ефективність та результативність.

7. Доступ до інформаційних технологій та ресурсів стає ключовою перевагою на щораз конкурентніших ринках.

Головним наслідком глобалізації / інформатизації стала надзвичайна відкритість і вразливість національних ринків до міжнародної конкуренції. Якщо раніше у національній економіці домінувала місцева олігополія, яка у співпраці з урядом та профспілками підтримувала економічну і соціальну стабільність, то тепер будь-який ринок став відкритим до вторгнення ззовні. Водночас енергійні національні виробники самі стали виходити за межі своїх країн, шукаючи можливості для виробництва та збуту за кордоном. Найбільше переваг при цьому отримали найпотужніші гравці – великі транснаціональні корпорації з потужними інформаційними ресурсами.

Важливою ознакою «постфордизму» стало перетворення ізольованих національних «островів» в єдиний глобальний економічний «архіпелаг». За таких умов баланс у трикутнику «уряд – бізнес – профспілки», який був основою «фордизму», стає щораз важче підтримувати. «Фордизм» ґрунтувався на суверенітеті національних держав та їх спроможності проводити економічну політику на своїх територіях, забезпечуючи добробут та економічний ріст. Іншою його підвалиною був відносний імунітет національних виробників, яких уряд захищав від іноземної конкуренції. Але ні одне, ні інше неможливе в часи глобалізованої економіки. Як вказує американський економіст Роберт Райх, «сама ідея американської економіки (в епоху глобалізації) втрачає сенс, так само як і поняття американської корпорації, американського капіталу, американської продукції та американської технології» [13, с. 8]. Економіка, за його словами, функціонує окремо від національних кордонів, об'єднана глобальною павутиною відносин між корпораціями, що належать незліченним та розсіяним акціонерам. Водночас країни стають надзвичайно чутливими до міжнародних фінансово-економічних криз, що яскраво продемонстрував 2008 рік. Що більше економіка стає вплетеною у глобальний контекст, тим важче урядам підтримувати стабільність національної валюти та інші показники, від яких залежить добробут суспільства.

Іншою ознакою «постфордизму» стала інформатизація та комп'ютеризація виробництва, впровадження у виробничі процеси «розумних» технологій, які економлять людську працю. Тепер економічний ріст забезпечується на стільки великою кількістю людей, скільки технологіями. Часто це зумовлює ситуацію, коли зростання продуктивності відбувається паралельно зі скороченням робочої сили. В еру «фордизму» найбільші виробники, наприклад «General Motors», були одночасно найбільшими роботодавцями. В добу

ж «постфордизму» кількість працівників найдорожчих компаній світу, таких як «Google» чи «Meta», і близько не корелює з їхньою ринковою вартістю.

Наступною особливістю «постфордизму» став аутсорсинг виробництва. Замість централізації виробництва, існує тенденція до його розосередження шляхом укладення контрактів зі сторонніми організаціями. Така вертикальна дезінтеграція можлива лише в умовах відповідної комунікаційної інфраструктури, яка робить можливою координацію різноманітних видів діяльності.

Усе це зумовлює занепад масового виробництва, який був основою «фордизму». В епоху «постфордизму» на зміну великим централізованим підприємствам приходять невеликі, але високотехнологічні виробництва, на яких в одному місці працюють не більше кількох десятків людей, хоча глобально компанія може мати набагато більше філій, ніж раніше. На багатьох підприємства існує тенденція формування «ядра» із небагатьох ключових працівників й залучення тимчасових «фрілансерів» до виконання периферійних завдань.

Ці структурні перетворення мають важливі наслідки для економіки і суспільства в цілому. Архетип чоловіка у синьому комбінезоні, який працює на заводі, щораз більше нагадує експонат з музею. Основною категорією робочої сили в добу «постфордизму» стають жінки, які зайняті на одній або кількох роботах у сфері послуг. Якщо раніше працівник, який освоїв певний навик і знайшов роботу на промисловому підприємстві, міг сподіватись на забезпечене майбутнє, то сьогодні вимогою для будь-кого стає адаптивність і бажання постійно вчитися. Оскільки зміни стали безперервними, вважається, що працівник повинен навчатись усе життя, а «стабільних гаваней», які б гарантували дохід без набуття нових навиків, практично не залишилось.

Оскільки в епоху «фордизму» переважало масове виробництво стандартизованих товарів, це була епоха некваліфікованої або напівкваліфікованої праці, яка регламентувалась суворими тейлористськими протоколами. Праця мала характер повторюваних, одноманітних дій в умовах ієрархічного нагляду та дисципліни. «Постфордизм» натомість став переходом до більш творчих завдань, які потребують високої кваліфікації. Водночас відходить у минуле й жорсткий регламент, характерний для підприємств промислової епохи, який Мішель Фуко описав як паноптикум. Вважається, що кваліфікований програміст, дизайнер чи журналіст здатний працювати автономно і без суворого нагляду. Як наслідок, компанії відходять від централізованих, ієрархічних методів управління й делегують більше повноважень окремим підрозділам та працівникам.

Невід'ємною частиною цих змін став занепад профспілок та їхньої солідаристської культури. Оскільки разом з великими підприємствами зникають і солідарні колективи, працівник в еру «постфоризму», який регулярно змінює місце праці, набагато менше відчуває себе частиною певної колективної сили. Імператив навчання, саморозвитку та адаптивності спонукає його покладатись передусім на власні сили й бути лояльним насамперед собі самому. Водночас такі працівники асоціюють себе радше зі своїм професійним середовищем, аніж зі своїм роботодавцем чи профспількою.

В епоху «постфордизму», замість просування вгору в одній організації, поширеним став перехід працівника-професіонала від одного дослідницького проєкту, контракту або мас-медіа до іншого. Такі висококваліфіковані фрілансери воліють працювати радше над цікавими для себе проєктами, аніж на конкретному «місці». Впродовж кар'єри у них формується портфоліо із проєктів, в яких вони брали участь, і саме воно, а не відповідність бюрократичним нормам чи лояльність до керівництва компанії, визначає їхню цінність як на ринку праці.

Структурні зміни на ринку праці зумовлюють зміну світогляду. Фінський філософ Пекка Хіманен [7], зокрема, пише про нову етику, яку він називає «хакерською» і яка,

на його думку, приходять на зміну веберівській «протестантській» етиці, що мотивувала творців індустріального суспільства. Якщо раніше люди сумлінно працювали заради Бога та спасіння душі, то сучасні «хакери» віддані самореалізації, створенню інновацій і досягненню змін в суспільстві за допомогою новітніх технологій. Вони можуть присвячувати себе цікавому науковому проєкту, створенню комп'ютерної програми чи мобільного додатка. При цьому нормою у їхньому середовищі стають контркультурні погляди, орієнтовані на відкрите, динамічне і високотехнологічне суспільство. Такими, зокрема, є цінності «каліфорнійської ідеології», яку сповідують у Кремнієвій долині, що стала економічним і світоглядним хабом «постфордистської» цивілізації. Ця «ідеологія» поєднує інноваційність та підприємницький дух з цінностями толерантності, антирасизму, гендерної рівності та заперечення усіх форм експлуатації. Якщо «протестантська етика», за Максом Вебером, ґрунтувалась на цінностях працелюбності, сумлінності, ощадливості та особистої відповідальності, то «хакерська» етика, не скасовуючи цих цінностей, водночас доповнює їх компетентністю, особистим розвитком, індивідуалізмом, свободою та толерантністю.

«Хакерів» мало цікавить благо компанії чи університету, в яких вони зараз працюють. Натомість їх мотивують виклики, можливості для розвитку та особисті цінності. Ці «символічні аналітики» (ІТ-фахівці, науковці, журналісти та представники інших інформаційних професій) постійно змінюють місце праці та проживання, шукаючи для себе кращих можливостей. В добу «постфордизму» країни Західної Європи та Північної Америки стали «Меккою» для «хакерів» з усього світу. В Університеті штату Вашингтон, в якому автор цієї статті провів майже рік на стажуванні, факультети та кафедри складались з представників багатьох національностей: інженерами та медиками у ньому часто були індійці, ІТ-розробниками – китайці та корейці, а математиками, біологами та хіміками – вихідці з країн колишнього СРСР. У «постфордизмі» процвітає освічена праця, яку інформаційні технології спонукають вести відкритий та динамічний спосіб життя.

Усе це впливає на людську ідентичність, яка все менше задається об'єктивними параметрами й більше створюється самою людиною. У еру «фордизму» процвітали великі спільноти (трудові колективи, класи, етнічно гомогенні нації та ін.), що задавали соціокультурні стандарти, які в процесі інтерналізації їх індивідом, ставали його власним «Я». Натомість в епоху «постфордизму» разом зі занепадом таких спільнот на перший план виходить ідентичність, яку людина, за аналогією зі своїм трудовим портфоліо, створює власними зусиллями на основі власного розуміння свого життєвого покликання, цінностей та смислу життя. «Постфордистський» індивід менше прагне відповідати суспільним очікуванням та наперед заданим рамкам поведінки і мислення й натомість намагається розбудувати свій неповторний життєвий проєкт. Водночас така людина водночас толерантно ставитиметься до всіх інших, визнаючи за ними аналогічне право. Вона менше схильна класифікувати людей за такими об'єктивними параметрами, як стать, колір шкіри, етнічність чи віросповідання, виявляючи надмірний фаворитизм до представників своєї групи і ворожість чи недовіру до всіх решта, а оцінює людей найперше за якостями, які мають вирішальне значення для процвітання інноваційного та відкритого суспільства: креативністю, професіоналізмом, ефективністю, працелюбністю, толерантністю та особистим розвитком.

Перехід до від «фордизму» до «постфордизму» як розширення свободи. «Постфордизм», отже, став ерою індивідуалізму, що прийшов на зміну стабільності, централізованому управлінню і плануванню попередньої епохи. Інформатизація та глобалізація принесли зі собою плинний, мережевий та гетерогенний світ, який створює

нові можливостей для людини. Ми вважаємо, що ця епоха містить значний потенціал для розширення свободи.

Ми визначили об'єктивну основу свободи як кількість можливостей для самоздійснення. Завдяки глобальним інформаційним мережам мільйони людей у всьому світі змогли відкрити безпрецедентні можливості для навчання, праці, розвитку власної справи та розширення свого світогляду. Якщо раніше підліток, який народився в нетрях або депресивному місті, був приречений на бідність та безпросвітне життя, то тепер у нього з'явилася можливість здобути професію, працювати на глобальному ринку праці (його роботодавець чи замовник може бути навіть на іншому континенті) і вирватись зі злиднів. Завдяки глобалізації-інформатизації простором для самоздійснення людини став увесь світ. Можливість працювати, читати наукову, навчальну та художню літературу, вивчати іноземні мови, розвивати своє хобі, знаходити однодумців та отримувати інформацію з усього світу завдяки одному пристрою, вартість якого більшість людей може собі дозволити, у минулому здавалась утопією та фантастикою. Але саме такою є реальність, в якій живуть наші сучасники. На нашу думку, нам поталанило жити в епоху чи не найбільшого розширення можливостей для самоздійснення за всю історію людства.

Але самої лишень об'єктивної основи свободи для самоздійснення замало. Для цього потрібна ще й суб'єктивна, яку ми визначили як набір чеснот, які дозволяють людині долати труднощі і досягати своїх цілей. Інформатизація несе з собою не лише можливості, але й виклики. Далеко не кожен використовує її саме для самоздійснення: серед користувачів Інтернету безліч тих, хто вбиває свій час у пустих розвагах, переглядає порнографію чи бездумно сидить у соціальних мережах. Завдяки інформатизації такі люди не розвиваються, а, навпаки, деградують. Інтернет, соціальні мережі та віртуальні ігри забезпечують їм щоденне і практично безкоштовне джерело дофаміну, який відповідає за суб'єктивне відчуття задоволення, не потребуючи при цьому зусиль взамін. Можливості цифрової епохи йдуть в парі з її спокусами. Щоби диференціювати між ними, потрібна суб'єктивна свобода. Інформаційна епоха, отже, стала великим випробуванням, який перевіряє кожного на міцність, обіцяючи йому як можливості, так і виклики.

Суб'єктивна свобода – це здатність людини володіти собою, самостійно ставити перед собою цілі і досягати їх, розвиваючи свій потенціал. Людей, які не мають цієї здатності, Аристотель називав «рабами за природою» і вважав, що такі люди прагнуть перебувати під чиясь владою та є слухняними виконавцями чужих вказівок. «Тому для самозбереження і об'єднуються особа, що за своєю природою владарює, та особа, котра за своєю природою підвладна. – писав філософ. – Перша завдяки своїм розумовим властивостям здатна передбачати, і тому вона вже з огляду на свою природу є істотою, що владарює і панує; друга, оскільки здатна працювати лише фізично – особа підвладна і раб» [2, с. 16]. Епоха «фордизму» з її рутинною, малокваліфікованою працею та ієрархічним наглядом винагороджувала цей другий тип людей. Кожен, хто хоче працювати «від і до», виконуючи нехитрі і добре вивчені вимоги свого керівництва, й отримувати за це середню зарплату, яка дозволяє йому не думати про майбутнє, хотів би повернутись у ці часи. Таких людей чимало як у Північній Америці, де вони голосують за таких популістів, як Дональд Трамп, що обіцяють їм повернути «старі добрі» часи промислового виробництва, так і по інший бік «залізної завіси», де вони ностальгують за епохою соціалізму. Натомість ті, хто прагнуть розвивати свій потенціал і не бояться ризику та відповідальності, вважають, що живуть у «золоті часи» можливостей.

Пов'язавши свободу зі самоздійсненням, ми вказали також на її екзистенціальний вимір, що втілюється у максимі «екзистенція передре есенції». Згідно з цим розумінням свободи, не існує жодного заданого наперед рецепту, який відповідає на запитання: «Що

означає бути людиною?». Як і традиційне суспільство, стара промислова епоха формувала шаблони мислення та поведінки, вписуючи індивіда у колективні рамки. У ній домінувала максима: «Якщо ти чоловік чи жінка, білий чи чорний, робітник або селянин, ти повинен поводитись і думати лише так і так, бо інакше суспільство піддаватиме тебе осуду й остракізму, а то й фізично покарає». У Сполучених Штатах аж до середини 1960-х існувала сегрегація, яка відокремлювала людей білої і чорної раси, а реклама та кінематограф прищеплювали їм гендерні стереотипи, згідно з якими роль жінки у суспільстві обмежувалась лише вихованням дітей і веденням домашнього господарства. Ера «постфордизму», зі свого боку, визнає мінливі способи життя й вважає культурним імперативом толерантність і повагу людей одне до одного. На Заході сформувався широкий консенсус про те, кожен індивід у межах закону може стати творцем свого унікального «Я», а такі об'єктивні фактори, як раса чи стать, більше не повинні диктувати його / її місце у суспільстві. Вважаємо, що інформаційне суспільство найбільше сприяє екзистенціальному виміру свободи, що проголошує людське буття незавершеним проєктом, який кожен покликаний реалізувати за власним планом, дослухаючись до стародавньої мудрості: «Пізнай себе».

Окреслюючи виміри свободи, ми також пов'язали її правдою, зокрема моральною. Посилаючись на І. Канта, ми вказали, що вільними є лише ті вчинки людини, які не порушують вимог права та його моральної першооснови – категоричного імперативу. Вчинки, які їм суперечать, не є свободою, хай навіть вони продиктовані суб'єктивними інтересами та цінностями. На цьому потрібно окремо наголосити, оскільки в українському суспільстві сформувався стійкий стереотип про те, успіху в житті досягають передусім брехуни, злочинці та корупціонери. Корумпована й злочинна влада при цьому породжує такі ж інститути, які спонукають людей їти стежками зла, навіть якщо вони й цураються його у своєму серці. Як наслідок, аморальні (а, отже, невірні) вчинки окремих людей у підсумку породжують невірне суспільство. Серед української політичної еліти чимало колишніх злочинців, які стали політиками та олігархами. Аморалізм, утім, не має нічого спільного зі свободою, а неефективні й часто корумповані інститути – з тенденціями інформатизації та розвитку глобалізованого суспільства, до яких після 1991 року долучилась й наша держава. Україна платить дорогу ціну за право бути вільною, відстоюючи свободу на Майданах і в боротьбі з російським агресором. На цьому шляху ще багато труднощів, але вважаємо, що зміни стали незворотними – й наша держава, за словами Ж.-П. Сартра, «приречена бути вільною». Адже свободи достойний передусім той, хто бореться за неї. Сьогодні Захід з подивом спостерігає за тим, як українці борються за свободу і демократію, подаючи приклад решті світу. Стереотип «усі крадуть, усі брешуть» при цьому слугує виправданням для тих, хто й самі не проти отримати хабаря, збрехати чи просто сидіти склавши руки й ляяти владу.

У першій частині статті ми пов'язали свободу з матеріальними засобами, які потрібні людині для самоздійснення. Тут передбачаємо, мабуть, найгострішу критику нашої тези про те, що перехід від стабільного фордизму до інноваційного «постфордизму» – це розширення свободи. Як, наприклад, щодо пенсіонера, чиєї пенсії у нашій країні вистачає хіба на те, щоб не померти з голоду? «Можливо, порадите йому стати програмістом, використовуючи можливості і переваги інформаційної епохи?», – хтось може саркастично запитати. А як щодо вчителя чи лікаря, чиїх доходів далекі не вистачає на життя, яке навіть з великим натягом можна назвати достойним? «Можливо, і їм піти працювати в ІТ або виїхати за кордон, де їх цінуватимуть більше? Хто ж тоді вчитиме дітей і лікуватиме хворих?», – передбачаємо наступне саркастичне запитання.

Спробуймо відповісти: злидні, в яких цілковито несправедливо опинилися цілі прошарки українського суспільства, не є наслідком об'єктивних закономірностей розвитку

суспільства і його переходу від однієї соціально-економічної моделі до іншої, а результатом дій та бездіяльності конкретних людей (політиків, олігархів та чиновників), які змарнували потенціал розвитку держави, який «Дойче Банк» у 1990 р. прирівнював до потенціалу Німеччини. По-друге, інші країни під час переходу до «постфордистської» економіки, теж переживали значні труднощі, під час яких багато людей незаслужено опинились у злиднях. Полякам досі важко пробачити «шокову терапію» Лешека Бальцеровича, а британцям – закриття шахт Маргарет Тетчер. По-третє, – і не найважливіше – об'єктивну основу свободи слід трактувати як невіддільну від суб'єктивної. Наприклад, теза про те, що автомобілі розширили свободу переміщення, не стає менш вірною через те, що у суспільстві є люди з вадами зору чи іншими формами інвалідності, які не здатні самостійно скористатись цією свободою. Так само й переваги інформатизації та глобалізації, які ми окреслили у цій статті, стосуються лише тих людей, які спроможні ними скористатись. Ми свідомі, що як в Україні, так і в інших країнах є багато людей, які з огляду на різні причини (старість, погане здоров'я та ін.) не здатні використовувати можливості, які інформатизація та глобалізація дають для самоздійснення. Цим людям потрібне справедливе соціальне забезпечення, а будь-яка чесна праця (вчителя, лікаря, поліцейського чи викладача) повинна бути достатньо оплачувана, аби забезпечити кожному гідне життя.

Наступний аспект свободи, який ми окреслили у першій частині статті, стосується її розуміння як «усвідомленої необхідності». Посилаючись на Г. Гегеля, ми акцентували на тому, що вільним є той індивід, який перебуває в гармонії з об'єктивними закономірностями розвитку суспільства. Щоби бути вільним у будь-якому суспільстві – у тих межах, звісно, в яких воно дозволяє, – людина повинна розуміти тенденції його розвитку і використовувати інструменти для самоздійснення, які воно їй пропонує. Це найперше стосується його технологій. Наприклад, у США дуже складно жити без власного автомобіля, оскільки інфраструктура цієї країни припускає, що автомобіль є практично у кожного. Окрім великих міст, громадський транспорт у США є слаборозвиненим, а відстані – величезні. Врахування цих необхідних факторів і, як наслідок, придбання чи оренда авто стає *sine qua non* свободи навіть у тому випадку, якщо хтось би хотів ходити пішки чи пересуватись іншими видами транспорту.

Таким *sine qua non* у «постфордистську» епоху стають цифрові навички і використання інформаційних технологій. Ми живемо в часи, коли щораз більше сфер людської діяльності – політика, бізнес, освіта, розваги та ін. – переходять у віртуальне середовище. У будь-якій з цих сфер умовою самоздійснення стають цифрові засоби, а той, хто відмовляється від їх використання, стає схожим на Дон Кіхота, який бореться з вітряками.

Нарешті останній аспект, який ми окреслили у першій частині цієї статті, – це фроммівська «втеча від свободи», яка стає особливо актуальною у перехідні періоди, коли ослаблюються інститути, що надавали членам суспільства стабільність та безпеку. Посилаючись на Т. Гоббса, ми зазначили, що безпека і свобода знаходяться в оберненій пропорції: що більше в суспільстві безпеки, тим менше у ньому свободи, і навпаки. Абсолютна свобода – гоббсівська «війна всіх проти всіх» – це повна відсутність безпеки, тоді як абсолютна безпека, зі свого боку, – це тотальна протилежність свободи. У своєму трактаті «Левіафан» філософ описав перехід від безмежної свободи до інститутів, які дають суспільству стабільність і безпеку. Але з його концепції випливає вірність і протилежної тези: ослаблення безпеки означає розширення свободи. Це можна було спостерігати, наприклад, під час краху соціалістичної системи і переходу до ринкової економіки у країнах Східної Європи. Письменники, поети та художники враз позбулись набридливих обмежень своєї творчості, наділені підприємницьким хистом люди отримали змогу вільно розвивати свій бізнес, а філософи та вчені – можливість ділитися своїми ідеями із

ширшою науковою спільнотою. Натомість ті, кого Аристотель називав «рабами за природою» – люди, здатні бути лишень виконавцями чужих вказівок, – відчули потрясіння і втрату ґрунту під ногами, коли політичні та соціально-економічні інституції, які давали їм чіткі інструкції, що і як потрібно робити, враз ослабли чи взагалі перестали існувати. Для них раптом настала ситуація, яку ми можемо назвати «соціальною агорафобією». Індивід опинився посеред великої площі і може рухатись у будь-якому напрямку, проте ніхто йому не скаже, куди, власне, потрібно йти, а за будь-яке прийняте рішення треба нести особисту відповідальність. Свобода для таких людей стає непосильним тягарем, який вони хотіли б поміняти на стабільність та безпеку.

На думку Е. Фромма, основним засобом цього стає диктатура. Такі люди готові бути слухняними виконавцями волі диктатора-популіста, який, зі свого боку, стає рупором усіх «скривджених і нездолених». Диктатор обіцяє вивищити посередність обіцянками колективного блага, які імпонують тим, хто хоче компенсувати власну життєву нереалізованість уявною приналежністю до чогось «великого» – будівництва комунізму, відродження Римської імперії, «великої Німеччини» чи теперішнього путінського «вставання Росії з колін».

Ідея «втечі від свободи», як ми зазначили у першій частині статті, корелює з тезою Х. Ортеги-і-Гассета про «бунт мас». У своїй однойменній праці філософ описав так звану «людину маси» – посереднього обивателя, який ненавидить усіх тих, хто своїми досягненнями чи життєвими якостями перевищує його. «Людина маси» не лише хоче бути «такою, як всі», але й бажає, щоб усі інші були «такі, як вона». Лейтмотивом її життя є заздрість. Феномен «бунту мас» ліг в основу тоталітарних режимів 20 століття, коли основною підтримки більшовизму була заздрість до працьовитих селян з боку їх менш успішних сусідів, а підставою нацизму – заздрість до успішних євреїв.

Явища «втечі від свободи» та «бунту мас» не втрачають актуальності і в умовах «постфордизму». У Сполучених Штатах Америки, на наш погляд, їх проявом стала перемога на президентських виборах 2016 р. кандидата від Республіканської партії Дональда Трампа. Ядром електорату Д. Трампа стали білі чоловіки із робітничого класу, які потерпіли унаслідок поступового розвалу «фордистської» економіки і яким важко адаптуватися до інноваційної економічної моделі «постфордизму». У США навіть виник спеціальний термін «іржавий пояс» (англ. rusty belt), що охоплює частину Середнього Заходу та східного узбережжя цієї країни, де раніше зосереджувалось фабричне виробництво, що включало металургійні комбінати, вугільні шахти, автомобільні та інші підприємства, які створювали робочі місця і забезпечували «американську мрію». В сучасній Америці цей гігантський сировинний та виробничий комплекс у 21 ст. прийшов в занепад, що зумовило серйозні соціально-економічні та демографічні проблеми у цьому регіоні.

На життєві шанси колишніх робітників «іржавого поясу» впливає і те, що Сполучені Штати стали хабом для високоосвічених, креативних та енергійних людей зі всього світу, які раніше за них працевлаштовуються в інноваційних секторах економіки. Іншою проблемою цієї групи стала фемінізація робочої сили. Праця у сфері послуг та креативних галузях економіки менше потребує фізичної сили, тож вона стала відкритою для жінок, які почали працювати і заробляти не менше за чоловіків, що кинуло виклик традиційній ролі чоловіка як «годувальника». Д. Трамп з його диктаторським ухилом, брутальною риторикою, обіцянками закрити мігрантам в'їзд до США (при тому, що Америка – це країна колишніх мігрантів), повернути старе промислове виробництво, яке унаслідок аутсорсингу перемістилось в інші країни, а також расистським, сексистськими та ісламофобними гаслами став справжнім рупором цієї частини суспільства. Водночас за роки його правління досягнула апогею політична поляризація. Описуючи еру «фордизму», ми зазначили, що Республіканська та Демократична партія проголошували хоча й різні, проте

взаємодоповнювальні цінності. Сьогодні ж члени цих партій схильні розглядати своїх політичних опонентів майже як ворогів, а поділ між ними дедалі більше набуває територіального, расового, демографічного та ціннісного характеру. Формується стереотип, що типовий «республіканець» – це білий чоловік, який працює у промисловості (чи радше тому, що від неї залишилось) і мешкає в провінції, а типовий «демократ» – це жінка або чоловік небілої раси, який живе у мегаполісі і зайнятий в одній з інноваційних індустрій, й ці групи людей дедалі менше знаходять спільну мову між собою. При цьому слід зазначити, що трактувати усіх «республіканців» як «рабів за природою», які прагнуть «втєкти від свободи», голосуючи за людину з диктаторськими нахилами, – це спрощений і неправильний висновок. Серед них є й багато тих, хто відданий традиційним американським цінностям свободи, відповідальності та підприємництва. Так само далеко не всі «демократи» є висококонкурентними представниками креативних індустрій, які рухають уперед «постфордистську» економіку. «Втеча від свободи» і «бунт мас» присутні й серед членів та симпатиків цієї партії, втілюючись, зокрема, у її соціалістичних тенденціях (постать Берні Сандерса) та її опікунському ставленні до меншин зі світоглядом «жертви», яких ми описали у попередній статті «Свобода у постіндустріальну епоху: «етика співчуття» та «суспільство опіки».

Наостанок поміркуємо над таким питанням: які специфічні ознаки «втєчі від свободи» та «бунту мас» в умовах «постфордистського» суспільства? Якщо передумовою цих явищ є уникнення відповідальності та заздрість посередності до успіху, то є підстави вважати, що «постфордизм» з його тенденціями глобалізації та інформатизації створює всі умови для цього, причому навіть швидше та гостріше, ніж у промислову епоху, яку описували Е. Фромм та Х. Ортега-і-Гассет. Річ у тім, що унаслідок інформатизації світ стає відкритим, а люди конкурують між собою не лише у мікроспільнотах, як в аграрному суспільстві, чи націях-державках, як в індустріальному, що створили низку збалансованих механізмів для пом'якшення такої конкуренції, а в глобальних масштабах, де жодним інструментом такого пом'якшення ще поки немає. Ми вже зазначили, що багатьох американців складно пристосуватися до інноваційної економіки, оскільки їм потрібно змагатися не лише між собою, але й з індійцями, корейцями чи китайцями, причому якраз з найенергійнішими та найталановитішими представниками цих народів, які шукають можливостей для самоздійснення саме у США. В інформаційну епоху це, однак, стосується будь-якої країни і будь-якого виду людської діяльності, адже зворотнім боком глобального самоздійснення стає глобальна конкуренція, яку потрібно витримувати, навіть залишаючись у себе вдома. Це добре описав канадський психолог Джордан Б. Пітерсон:

«Людяч було простіше бути в чомусь успішним, коли більшість із нас жила в маленьких поселеннях. Хтось був місцевою красунею. Хтось був чемпіоном з орфографії, математичним генієм чи зіркою баскетболу. Була лише пара механіків і вчителів. Кожен із цих героїв мав змогу насолоджуватися сповненим серотоніном життям у своїй царині, яке гарантувало впевненість переможця. [...] А зараз більшість із нас мешкає в містах. Якщо ви навіть один на мільйон, але вирости в сучасному Нью-Йорку, тоді вас там таких двадцять. Ба більше, ми пов'язані із сімома мільярдами людей через цифрову павутину. Ієрархічна система наших досягнень стала неймовірно заплутаною. Байдуже, наскільки ви в чомусь майстер і як оцінюєте власні здобутки, – завжди знайдеться хтось, хто виставить вас дилетантом» [3, с. 93].

Раніше можна було навчитися пристойно грати на гітарі і збирати аншлаги у місцевому клубі, але сьогодні вас порівнюватимуть вже не зі схожим на вас гітаристом, а з Джимі Гендріксом. Можна бути пристойним викладачем, але ваші лекції бліднуть проти геніальних виступів професорів з Гарварда і Стенфорда, які завдяки Інтернету стали

загальнодоступними. Іншими словами, не залишилось такого виду діяльності, в якій завдяки інформатизації конкуренція би не підсилалась, а тягар свободи не став би ще важчим. А це, зі свого боку, дозволяє передбачати відновлення вже описаних тенденцій «втечі від свободи» та «бунту мас». Яких саме форм вони набудуть у 21 столітті – глобального популістського руху, неокомунізму та неофашизму, чи релігійного фундаменталізму? – це запитання ще досі залишається відкритим. Проте, здається, ми вже спостерігаємо ознаки їх усих. Рух «Black Lives Matter» з його культурним ревізіонізмом, право- та ліворадикальні ідеології в Європі та Америці, фанатичні релігійні організації, такі як «Талібан» чи ІДІЛ, російський та китайський неоімперіалізм, – це далеко не вичерпний перелік ідеологій та рухів, які стають основою «втечі від свободи» та «бунту мас» у сучасну епоху. Можливо, відбудеться й інший сценарій й багато людей узагалі відкинуть самоздійснення в реальному світі й втечуть у віртуальний, як це показано у фільмі «Першому гравцю приготуватись» (2018) (реж. Стівен Спілберг)? Поглинення віртуальною реальністю – це, зрештою, також «втеча від свободи». Найімовірніше, описані Х. Ортегою-і-Гассетом та Е. Фроммом явища відбуватимуться за багатьма сценаріями одночасно і охоплюватимуть дедалі більше людей. А це спонукає поставити останнє запитання: чи може в інформаційну епоху стати надто багато свободи – стільки, що вона може просто зламатися під власним «тягарем»? Зрештою, чи може взагалі свободи бути «занадто багато»? Ми спробуємо відповісти на ці запитаннями у наших наступних публікаціях.

Висновок. Отже, можна зробити підсумок, що перехід від «фордистської» до «постфордистської» моделей економіки та суспільства розширює свободу людини. Процеси інформатизації та глобалізації, що лягли в основу цього переходу, безпрецедентно збільшили спектр можливостей та засобів для самоздійснення (об'єктивна основа свободи). Водночас вони посилюють конкуренцію між людьми й ослаблюють сформовані попередньою «фордистською» моделлю подушки безпеки. Це призводить до того, що переможцями у цій конкуренції стають ті, хто наділений суб'єктивною основою свободи (чеснотами, самодисципліною, наполегливістю та рішучістю). Натомість ті, хто програють у ній, можуть стати осердям відтворення вже в новому – інформаційному – контексті описаних у філософській літературі 20 ст. явищ «бунту мас» та «втечі від свободи». На низці прикладів ми зазначили, що ці феномени вже відбуваються, причому в різних політичних та культурних середовищах.

Як же «розширення» свободи, яке ми описали у цій статті, корелює з її «звуженням», яке ми окреслили у нашій попередній статті «Свобода у постіндустріальну епоху»? Звісно, Д. Белл та теоретики «регулятивної школи» описували інформаційне суспільство з різних теоретичних позицій, проте між їхніми концепціями все-таки можна знайти точки дотику. Так, Д. Белл стверджував, що символічна праця, яка потребує інтелектуальних навичок, стає основою «третинного сектора» економіки та провідним видом діяльності в інформаційну епоху, з чим би, очевидно, погодились теоретики «регулятивної школи». Описане у попередній статті «суспільство опіки», яке впливає із «етики співчуття», частково можна вважати ще одним проявом «бунту мас» і «втечі від свободи», утім ми все-таки хочемо запропонувати дещо інший погляд на співвідношення, здавалось би, протилежних тенденцій «звуження» та «розширення» свободи, які ми окреслили в обох статтях. Як було сказано, основне запитання, яке ставлять теоретики «регулятивної школи», полягає у тому, які фактори необхідні для того, аби капіталістична економіка – динамічна система, яка постійно розвивається і розширюється – залишалась стабільною. Конкуренція – це, звісно, *sine qua non* капіталізму. Це – сила, яка приводить його в рух, але для стабільного розвитку потрібна також і безпека, яка збалансовує і гамує відцентрові сили. Іншими словами, щоби система була стабільною, їй потрібен не лише «акселератор», але й «гальма», без яких може відбутись її некерований

розгін, що врешті-решт може її підірвати. Вважаємо, що опікунські спрямування сучасних Західних суспільств, що втілюються у масштабному соціальному забезпеченні та підвищеним співчуттям до усіх тих груп, які опинились у невідгідному соціальному становищі, – це і є відповідь на інноваційний, динамічний, вибухоподібний розвиток «постфордистської» економіки. Це – безпека, яка збалансовує свободу; антитеза, що йде в парі з тезою. Інформаційне суспільство – це відносно нова реальність, що триває декілька десятиліть, як порівняти з індустріальним суспільством, що існувало дві сотні років, та аграрним, яке тривало кілька тисячоліть. Кожну з цих стадій розвитку людства характеризували власні можливості та обмеження для свободи індивіда. Вважаємо, що описані у цих статтях тенденції окреслюють взаємопов'язані процеси трансформації свободи в процесі переходу до нової соціальної реальності – інформаційного суспільства.

Список використаної літератури

1. Аврелий Марк. Наедине с собой. Размышления. URL: https://librebook.me/naedine_s_soboi_razмышleniia/vol1/8.
2. Аристотель. Політика. Київ : Основи, 200. 239 с.
3. Пітерсон Д. 12 правил життя. Як перемогти хаос. Київ : Наш Формат, 2019. 320 с.
4. Aglietta M. A Theory of Capitalist Regulation. 1979. 390 с.
5. Aglietta M. Capitalism at the Turn of the Century: Regulation Theory and the Challenge of Social Change. *New Left Review*. 1988. № 232. С. 41–90.
6. Boyer R. The Regulation School. A Critical Introduction. New York : Columbia University Press, 1990. 150 с.
7. Himanen P. The Hacker Ethic and the Spirit of the Information Age. New York : Random House, 2001. 232 с.
8. Hobsbawm E. Age of Extremes: The Short 20th Century. 1994. 627 с.
9. Lash S. Economies of Signs and Space. *Sage*. 2002. URL: <https://idoc.pub/documents/lash-and-urry-1994-economies-of-signs-and-space-introduction-on23w5ejeml0>.
10. Lash S. The End of Organized Capitalism. Cambridge : Polity, 1987. 383 с.
11. Lipietz A. Mirages and Miracles: The Crises of Global Fordism. San Francisco : Analytical Psychology Club of San Francisco, 1988. 240 с.
12. Piore M. The Second Industrial Divide. New York : Basic Books, 1984. 355 с.
13. Reich R. The Work of Nations: Preparing Ourselves for 21st Century Capitalism. New York : Vintage, 1991. 339 с.
14. Webster F. Theories of the Information Society. London : Routledge, 2006. 314 с.

FREEDOM IN THE CONTEXT OF THE REGULATION THEORY OF THE INFORMATION SOCIETY: FROM “FORDISM” TO “POSTFORDISM”

Yevhen Laniuk

*Ivan Franko National University of Lviv
Universytetska str., 1, Lviv, 79000, Ukraine
e-mail: yevhen.lanyuk@lnu.edu.ua
ORCID ID 0000-0003-0171-9802*

One of the approaches to understanding the information age is the so-called “regulation school”, which describes it as a transition from the so-called “Fordist” to the “post-Fordist” model of the economy. According to this approach, such a transition simultaneously causes large-scale changes at all levels of the organization of society (from the family to the state) and in all its spheres (political, cultural, social, etc.). “Fordism” and “post-Fordism” are not just two models of the economy, but also different types of society.

Historical period from 1945 to the end of the 1970s “regulation school” theorists have called the “Fordist” or “Fordist-Keynesian” era. It was a period of expansive economic development, in which the balance of mass production and mass consumption was crucial. State regulation of the economy stimulated demand by increasing the well-being of workers, and high demand ensured economic growth. Fordism in the West was an era of fairly cheap, standardized goods that were produced on an assembly line in huge quantities and in similar patterns. Unemployment was low, and industrial workers were the main category of the labor force. It was an era of socio-economic stability, mass culture and mass consumption.

This system was brought to an end by the interconnected and inseparable processes of informatization and globalization, which marked the beginning of the transition to a more complex, less predictable and less stable “post-Fordist” model. “Post-Fordism” is an era of highly specialized, innovative and high-tech production and information industries, as well as creative and highly competitive labor. Large centralized enterprises, which massively provided jobs for unskilled and semi-skilled labor, are being replaced by small, but high-tech production and information facilities with high demands to the qualifications of their workers. Globalization, informatization and migration processes increase competition between people, and the regulatory role of the nation-state and trade unions is decreasing. The transition to “post-Fordism” leads to broader cultural and social changes: it strengthens individualism, changes gender roles and makes creative self-fulfillment one of the main motives of human life. Thus, a dynamic, open and innovative society is emerging, in which the main value is human capital – knowledge, skills and creativity.

We argue that the transition from “Fordism” to «post-Fordism» has become an extension of human freedom. We associate freedom with self-realization and argue that it has two foundations – objective (external) and subjective (internal). The objective basis of freedom is the number of options, the combination of which allows an individual to make a decision. Thanks to the processes of globalization and informatization, which became the basis of “post-Fordism”, millions of people around the world were able to discover unprecedented opportunities for learning, work and self-development, and the whole world became the space for their self-fulfillment. At the same time, self-fulfillment also requires internal (subjective) freedom, which we defined as a set of virtues that allow a person to overcome difficulties and achieve their goals. By intensifying competition, the “post-Fordist” era rewards above all those who are endowed with the virtues of industriousness and perseverance and are not afraid to take risks and take responsibility. Referring to Aristotle, we described the type of people who seek to be under someone’s authority and are obedient executors of other people’s instructions. Such people felt comfortable in the “Fordist” era with its routine work and hierarchical supervision. The transition to “post-Fordism”, which entailed a partial or complete destruction of the socio-economic safety airbags, was a shock for some and at the same time a source of opportunity for others. Based on the ideas of T. Hobbes, we described freedom and security as antipodes: more freedom for members of society means less security, and vice versa. “Post-Fordism” shifted their balance towards freedom. At the end of the article, we reflect on the concepts of “escape from freedom” and rebellion of the masses described by E. Fromm and J. Ortega y Gasset and point out their characteristic manifestations in the information age.

Key words: regulation school, Fordism, post-Fordism, information society, globalization, freedom, escape from freedom, rebellion of the masses.